

GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ*

1. İmam Gazzâlî'nin Hayatı

Müslüman âlimlerden birçoğunun hayatını düşündüğüm zaman onların, yaşadıkları o kısa hayat içerisinde ve eğitim açısından gerçekten zor şartlar altında, o kadar kitabı nasıl yazdıkları, onlardan nakledilenler, yenilikleri beni hayretler içinde bırakmaktadır. Bilgisayar, cd ve disket gibi teknik imkânların olmadığı bir zamanda kitap yazmak, yazan kimse için büyük bir övünç kaynağıdır.

İmam Gazzâlî'nin sadece elli beş sene yaşadığını ve İslâmî ilimlerin bütün alt dallarıyla ilgili oldukça önemli onlarca temel kitap bıraktığını hatırladığım zaman “Onların vakti bizim vaktimizden farklı mıydı?” diye düşünüyorum. Yoksa samimiyetlerinden ve himmetlerinin yüceliğinden ötürü Allah onların vakitlerine bereket vermişti de böylece vakitleri uzamış, genişlemiş miydi? Birçok şeyde olduğu gibi dünyamızda vaktin de bereketi kalmadı.

Gazzâlî, Ay yılına göre elli beş, Güneş yılına göre ise yaklaşık olarak elli üç sene yaşamıştır. Tercih edilen görüşe göre hicrî 450 senesinde doğmuş, (m. 1058/1059) hicrî 505 senesinde vefat etmiştir. (m. 1111) Gazzâlî bu yıllar (450-505) arasında adını altın harflerle büyük insanlar defterine yazdırmıştır.

Her insanın hayatı zamanla şekilden şekle girse de Gazzâlî'nin hayatı dört merhaleden ele alınabilir: Kişiliğinin oluşumu aşaması, ilmî meclislere katılım aşaması, şüphe ve tecrübenin tenkidi aşaması ve hem kişilik hem de bilgi itibarıyla yeniden oluşum aşaması.

a. Kişiliğinin Oluşumu (28 Yıl)

İmam Gazzâlî'nin babası okuma yazma bilmezdi. İlmi ve bilgiyi severdi. Yün eğirip onları Tûs'taki dükkânında satardı. Öleceğine yakın, çocukla-

* Müellifin dipnotlarda atıfta bulunduğu ve hadis-i şeriflerle ilgili kaynak olarak gösterdiği nüsha İhyâü Ulûmi'd-Dîn'in Beyrut, Dâru'l-Ma'rife yayınları tarafından basılan nüshasıdır. [ç.n]

rı Ahmed ve Muhammed'i bir mutasavvıf arkadaşına emanet etti. "Ben onlara yazı yazmayı öğretemediğim için çok pişmanım. Benim şu iki çocuğuma yapamadığımı senin telafi etmeni isterim. Onlara ilim öğret. Bu uğurda benim onlara bıraktığım ne varsa hepsini harcayabilirsin." diyerek çocuklarına ilim öğreteceğine dair ondan söz aldı.¹

Buna göre Gazzâlî ve kardeşi Ahmed'in hayatlarındaki ilk muallim, tasavvuf ehlerinden meşhur bir sûfidir ve Gazzâlî'nin toprağına daha erken yaşlarda tasavvufun bilgi pınarından bir katre damladığına şüphe yoktur. Bu durum, yani Gazzâlî'nin köklerindeki tasavvuf, nispeten geç bir zamanda şüphe elinin, varlığının köklerini derinlerden sarsmak üzere uzanmasından sonra ortaya çıkmıştır.

Bu mutasavvıf dost, mâlî sebeplerden ötürü çocuklarına karşı olan görevini sonuna kadar götüremez. Bu yüzden arkadaşının, her iki çocuğunun da ilim talebesi olması yolundaki vasiyetini gerçekleştirmenin yollarını arar ve onları, bu maksadın gerçekleşmesini sağlayacak bir medreseye yerleştirir.

Gazzâlî, fıkıh ilmini kendi şehri olan Tûs'ta Ahmed bin Muhammed er-Razkanî'den öğrendi. Sonra Cürcan'a, İmam Ebû Nasr el-İsmailî'nin yanına gitti. Ondan öğrendikleriyle fıkha dair ders notları sayılabilecek *Tâlika* isimli eserini yazdı. Sonra Tûs'a geri döndü. Tûs'a dönerken Gazzâlî ile yol kesici eşkiyalar arasında geçen hâdise, kaynakların büyük bir kısmında yer alır. Gazzâlî'den şöyle rivâyet edilir: Yolumuz eşkiyalar tarafından kesilmişti. Hırsızlar yanımda bulunan ne varsa hepsini almışlardı. Bunun üzerine ben onların liderlerine "Sizden, zaten kurtulmak istediğiniz bir şeyi, sadece kitaplarımın geri verilmesini istiyorum. Ben onları dinlemek, yazmak ve öğrenmek için onca yol teptim." dedim. Bunu duyan eşkiya lideri güldü ve şöyle dedi: "Onu öğrendiğini nasıl iddia edersin? Biz onları senden aldık. Sen ise apışıp kaldın. Bilgisiz, ilimsiz kalakaldın." Bunun üzerine Gazzâlî şöyle der: "Bu adam Allah tarafından konuşturuldu. Allah onu, bana işimdeki doğru yolu göstermek için konuşturdu..." Daha sonra Tûs'a vardığı zaman, üç sene boyunca kendini yazdıklarını ezberlemeye verdi. Böylece ilmi, kâğıtlarının bir parçası olmaktan çıkıp aklının bir parçası haline geldi. O, bu hâdiseden kendisine pay çıkardı. Çünkü bu hâdise, onu araştırmacıların çoğunun yakalandığı bir hastalıktan, ilmi hafızaya yazmak yerine satırlara, kâğıtlara güvenme hastalığından kurtardı.

¹ *Sübkî, Tabakâtü's-Şâfiyye, VI, 193, Dar'u İhyâ'il-Kütübî'l-Arabiyye, (İsa el-Bâbî el-Halebî Matbaası da bu eseri basmıştır.) Aynı zamanda İbnü'l-İmad el-Hanbelî'nin Şezerâtü'z-Zehab adlı eserine bakılabilir. Bkz. IV, 10, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedide, Beyrut.*

Bu aşamada, fıkıh ve Arapça ile ilgili ilimlere ek olarak Gazzâlî'nin hayatına önemli bir akâid hocası olan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (419/1028 - 478/1085) girdi. Gazzâlî, Tûs'tan bir talebe grubuyla birlikte Nişabur'a yolculuğa çıktı ve Cüveynî'nin ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı. Cüveynî şöyle demiştir: "Gazzâlî derin bir denizdir."

Gazzâlî'nin Cüveynî'den sonra intisap ettiği bir hocasına rastlanmaz. Çünkü o hocalık minberine yükselmek için klasik tahsil sürecindeki öğrenme basamaklarını bırakmıştır. Bu sıralarda henüz yirmi sekiz yaşını aşmamıştı.

b. İlmî Meclislere Katılması

(Yaklaşık olarak yirmi sekiz yaşından otuz sekiz yaşına kadar olan dönem)

Geleneksel hoca-talebe ilişkisi, birçok bilgi etkileşimi bizim ilmî kişiliğimize hâkim olmuştur. Bir kişi önce talebe olur, sonra hoca olur. Öğrendiğini öğretir, genişletir, tafsil eder. Özetler ve şerh eder. En iyi durumda geleneksel kalıpları kendi dilince, kendi düşüncesinin merceğine göre tekrar eder. Bu doğrudan bir etkileşimdir. Gazzâlî de bundan kurtulamamıştır.

Gazzâlî, vezir Nizamü'l-Mülk'ün karargâhına çıktı. Çünkü vezirin meclisi ilim ehlinin toplandığı bir yerdi. Orada âlimlerle münazara yaptı ve hasımlarını yendi. Onun sözü oradaki âlimlere galip geldi. Bunun üzerine âlimler onun üstünlüğünü itiraf ettiler. Gazzâlî de Nizamü'l-Mülk'ün hürmetini kazandı.

Hicrî 484 senesinde Gazzâlî 34 yaşındayken Nizamü'l-Mülk, onu Bağdat'taki medresesine müderris olarak tayin etti ve oraya gitmesini emretti. Gazzâlî Bağdat'taki Nizamiye Medresesinde ders verdi. Güzel konuşmasından, dilinin fesahatinden, ince nüktelerinden ötürü Irak halkının beğenisini ve sevgisini kazandı.²

Ebü Bekir b. el-Arabî'den şöyle rivâyet edilir: "İmam Gazzâlî'yi Bağdat'ta görmüştüm. Ders halkasına insanlar arasında rütbece büyük ve üstün kişilerden yaklaşık olarak dört yüz kişi katılıp ondan ilim öğreniyordu."³

Nizamü'l-Mülk, Gazzâlî'nin Bağdat'taki müderrisliğinden bir sene sonra, yani 485 senesinde Bâtınîlerden bir genç tarafından öldürüldü. Bir ya da birkaç sene sonra Gazzâlî, Yusuf bin Taşfin'e isyan eden valilerin azledilmesi fetvasını verdi. Bu aşamada Gazzâlî'yi, yaşadığı toplumun bir parçası olarak görüyoruz. Bâtınîlerin uyguladığı siyasî ve dînî şiddete karşı çık-

² Sübkî, Tabakâtü's-Şâfiyye, VI, 196-197. Aynı zamanda şu eserlere de bakılabilir: el-Bidâye ve'n-Nihâye, İbn Kesîr, XII, 12, 174, Mektebetü'l-Meârif, 2. baskı, 1977.

³ İbnü'l-İmad el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb, IV, 13.

miş ve bunu açıkça kınamıştır. Onların naslarına karşılık nasla mücadele etmiştir. Gördüğümüz gibi âlim-sultan ilişkisine veya günümüzün diliyle söylenecek olursa aydın bir kimsenin yönetimle ilişkisine dair uygun bir kalıp ortaya koymuş, bilginin gücünü kesin bir dille ispat etmiştir. İsimler değişmiş fakat eşya aynı eşya olarak kalmıştır.

c. Şüphe ve Tecrübenin Tenkidi

(Yaklaşık Olarak 38-40 Yaşına Kadar Geçen Dönem)

Kırk yaşına varmadan çok kısa bir süre önce Gazzâlî'nin hocalık girişimleri kesintiye uğradı. Doğruluğuna kesin olarak emin olmadığı ilimleri aktarmak, diline ağır gelmeye başladı. Bu durum onun rûhî bunalımı öncesindeydi. 488 senesinde Nizamiye Medresesi'ni terk etti. Yerine kardeşi Ahmed'i bırakarak Hacca gitmek üzere Bağdat'tan çıktı.⁴

Hacdan sonra Bağdat'a dönmedi. 489 senesinde Şam'a yöneldi. Orada kısa bir süre kaldıktan sonra Kudüs'e gitti. Orada da bir süre kaldı. Bu esnada *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'in telifine başladı. Sonra tekrar Şam'a döndü ve Emeviye Camii'nin batı minaresinde itikâfa girdi. Orada kalmaya başladı. Gün boyunca oraya çıkıyor ve kapıyı kendi üstüne kapıyordu. Öyle ki sonunda bu minare ona nispet edilerek "Gazzâlîyye" diye bilinir oldu. Şam'da *İhyâ*'yı tamamladı.

490 senesinde, kırk yaşlarının başında Horasan'a giderken Bağdat'a uğradı. Orada Ebû Bekir bin Arabî ile buluştu. Ebû Saîd en-Nişaburî'nin Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nin karşısında bulunan tekkesinde kaldı. Fakat yeniden müderrisliğe başlamak istemedi ve Bağdat'ta daha fazla kalmayarak Horasan'a gitti.

el-Münküzü Mine'd-Dalâl adlı kitabında da belirttiğine göre her ne kadar Gazzâlî'nin rûhî bunalımı 488 yılının Recep ayından 489 yılının başlarına kadar altı aydan fazla devam etse de Gazzâlî, iki seneye yakın bir süre boyunca neredeyse bir yerde duramadı.⁵ Kaynaklar Gazzâlî'nin yolculuklarının sırası konusunda birbiriyle çelişmektedir. Kimi onun rûhî bunalımının başlarında Bağdat'ı terk edip Şam'a, oradan da Kudüs'e ve Hacca gittiğini söyler kimi ise önce Hacca gittiğini, oradan Şam ve Kudüs'e gittiğini, sonra yine Şam'a döndüğünü söyler. Belki iki defa Hacca gitmiş olabilir. İlki rûhî bunalımının başlarında Bağdat'ı terk ettiği zaman olmuş olabilir. Bu, bir müminin rûhî açıdan sıkıntılı zamanlarında kutsal toprak-

4 Bkz. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VI, 197. Ayrıca Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, IV, 216, Daru's-Sadı, Beyrut, 1977.

5 Gazzâlî, *el-Münküzü mine'd-dalâl*, 72, Mektebetü'l-Cündî, Mısır, 1973.

lara gitmesi yönünden mantıklıdır. İkincisi ise kimi kaynaklarda geçtiği üzere rûhî bunalımdan kurtulduktan sonra gerçekleşmiş olabilir.

Her hâlükârda esas itibariyle kutsiyet ifade ettiği için bizzat hedeflenen Hac ve Kudüs yolculuklarının dışında -nereye olduğu önemli değil- iç bunalımdan ötürü yapılmış bedensel bir yolculuk söz konusudur.

d. Hem Kişilik Hem de Bilgi İtibariyle Yeniden Oluşumu

Gazzâlî kırk yaşından sonra Horasan'a geri döndü ve bir müddet Tûs'ta ders verdi. Sonra ders vermeyi ve münazarayı bıraktı. Yaklaşık olarak on sene, demircinin demiri dövmesi gibi nefisini dövmekle meşgul oldu. Onu yumuşatmak için çile ateşine soktu. Sonra nefisine Allah (azze ve celle) ve Resûlünün (s.a.s) râzî olduğu şekli verdi ve nefisini Kur'an ve sünnete göre şekillendirdi. Gazzâlî nefis mücadelesinin ve nefis terbiyesinin, mükâşefe ve Allah'a yakın olmanın kapısı olduğuna kesin olarak inanmış ve bunu *İhyâ*'da müdafaa etmiştir. Zira kirlenmemiş ve güvenilen nur, nefis mücadelesi üzerine kurulan nurdur.

el-Münküzü Mine'd-Dalâl adlı kitabında şöyle demektedir (s. 7): “Ben buna (yani halvete ve kalbin zikir için tasfiyesine) yirmi sene boyunca devam ettim. Bu yirmi senelik halvet esnasında sayılamayacak ve araştırılmayacak kadar şeyler keşfettim. Faydası olur diye şu kadarını söyleyebilirim: Ben yakînen bildim ki sûfiler, asıl öncülerdir. Zira onların zâhir ve bâtındaki bütün duruşları ve hareketleri nübüvvet kandilinden alınmış bir nurdur ve yeryüzünü nübüvvet nûrundan başka aydınlatacak nur yoktur.”

Gazzâlî'nin hayatının son yıllarına, türlü türlü sıkıntılardan ve bâtinî fitnelerden sonra siyasi açıdan köşeye çekilmesi damgasını vurmuştur. Fakat bu siyasi tecrit onun ümmete verdiği önemi değiştirmez. Bilakis bir âlim olarak sadece kendisine has bir cihâdın farz olduğunu düşünür. O cihat ise âlimlerin her asırda yaptığı, İslâm'ın sabit esaslarını alıp gelecek nesillere ulaştırmaktan ibâret olan bilgi cihâdıdır.

Uzun mu, yoksa kısa bir süre mi olduğunu bilmiyoruz fakat bir süre Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nde Nişabur veziri Fahrü'l-Melik'in talebi üzerine ders verdi. Bu, 498 yılındaydı ki Gazzâlî yaklaşık olarak kırk sekiz yaşlarındaydı. Hicrî 500 yılında Fahrü'l-Melik öldürüldü. Belki de Gazzâlî müderrisliği bundan sonra bırakmıştır. Kaynaklarda onun evine döndüğü ve vaktini evinin yakınında bulunan medrese ve dergâhta, Kur'an hatmi-ne ve gönül dostlarıyla oturup kalkmak gibi vazifelere ayırdığı belirtilir.

Gazzâlî hicrî 505 senesinin Cemaziyelahirinin on dördünde, pazartesi

günü Tûs şehrinde beden itibariyle dünya âleminden göç etti. İlmi sayesinde bir süvari olmuştur. İslâm'da her asır açık olan bir medresenin sahibi oldu. Sübkî, İbnü'l-Cevzî'nin *es-Sebât Inde'l-Memât* adlı kitabından Gazzâlî'nin ölüm haberini kardeşi Ahmed'in anlattığı şekliyle şöyle aktarır: “Pazartesi günüydü. Sabah namazı vakti girince kardeşim Ebû Hamid abdest alıp namaz kıldı ve ‘Bana bir kefen ver.’ dedi. Kefeni verince onu aldı, öptü ve gözlerinin üstüne koydu. Sonra şöyle dedi: ‘Ey Mâlik olan Allah'ım! Emrini işittim ve itaat ettim.’ Sonra ayaklarını uzattı, kibleye döndü ve güneş doğmadan vefat etti. Allah rahmet eylesin.”⁶

2. Gazzâlî'nin Eserleri

İlmin ve ilmî ürünlerin ansiklopedik filozofu olan Abdurrahmân Bedevî, bizi Gazzâlî'nin eserlerini saymak ve sağlamını bozuğundan ayırmak üzere kitapların arasına dalmaktan kurtarmıştır. Onun *Müellefâtü'l-Gazzâlî* adlı kitabı, ondan önce yapılan araştırmalardan daha zengin ve sonraki araştırmalara kaynak niteliğindedir.

Abdurrahmân Bedevî, Gazzâlî'nin eserleri hakkındaki araştırmaların milâdî 19. asrın ortalarından itibaren başladığını düşünür. Bu süre zarfında R. Gosche “*Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri*” adlı araştırmasını yayınladı. Bu kitap 1858 senesinde Berlin'de basıldı. Kitapta Gazzâlî'nin eserlerinden kırk tanesini ayrıntılı olarak ele aldı. Sonra 1899 senesinde Mc. Donald, *Mecelletü'l-Cem'iyeti's-Şarkıyyeti'l-Amrikiyye* (JAOS) dergisinde (c. 20, 1, s. 71/132) “*Gazzâlî'nin Hayatı, Dinî Tecrübeleri ve Görüşleri*” adlı çalışmasını yayınladı ve bu çalışmasında Gazzâlî'ye nispet edilen kitaplar üzerinde durmaya özen gösterdi. Ondan sonra müsteşrik Goldziher geldi. Goldziher, Muvahhidlerin [Muvahhidler Devleti'nin] kurucusu Mehdî bin Tümert'in kitabı için Gazzâlî'nin kitaplarının yayınlanmasına çaba gösterdi. Onu 1903 senesinde Cezayir'de yayınladı. *Fezâihu'l-Bâtıniyye ve Fezâilü'l-Mütezheriyye* isimli kitaplarını ise 1916 senesinde Leiden'de yayınladı. Gairdner, 1914 senesinde, *Der İslâm* (İslâm) dergisinde (c. 5, s. 121/153) yayınlanan bir makalesinde Gazzâlî'nin “*Miškâtü'l-Envâr*” adlı kitabını ele aldı.

Gazzâlî'nin eserlerini alfabetik sisteme göre düzenlemeye girişen ilk araştırmacı ise Massignon'dur. Louis Massignon 1929 yılında Paris'te çıkan “*İslâm Ülkelerindeki Tasavvuf Tarihi ile İlgili Yayınlanmamış Metinler Mecmuası*” adlı kitabında bu tertibe riâyet etmiş fakat sağlam olmayan eksik bir tablo sunup Gazzâlî'ye nispet edilen kitaplara yer vermemiştir.

Gazzâlî'nin eserlerinin gerçeğini sahtesinden ayıran ilk ayrıntılı çalışma,

⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VI, 201.

Asin Palacios tarafından sunulan ve oldukça hacimli olan *Rûhaniyyetü'l-Gazzâlî* adlı eserdir. (Dört cilttir. 1934-1941 yılında Madrid'de basılmıştır.) Yazar, eserin dördüncü kısmında (s. 385/390) Gazzâlî'nin kitaplarını bütün yönleriyle ele almış ve Gazzâlî'ye nispeti kesin olmayan veya bu konuda şüphe duyduğu eserlerin listesini zikretmiştir.

Palacios'ın kitabından sonra Montgomery Watt, 1952 senesinde "*Mecelletü'l-Cem'iyeti'l-Asyeviyyeti'l-Melikiyyeti*" (JRA) (s. 24-45) dergisinde "*Gazzâlî'ye Nisbet Edilen Eserlerin Doğruluğu*" başlıklı önemli bir çalışma yayınladı. Makalesini, Gazzâlî'nin eserleri hakkında teklif ettiği tertip sistemiyle bitirdi. Önerdiği bu kronolojik sistemde, Gazzâlî'nin eserleriyle ilgili onun kitaplarının dışındaki kitaplarda zikredilen işaretlere dayanan bir yöntem takip edilir.

George Hourani de "*Mecelletü'l-Cem'iyeti's-Şarkiyeti'l-Amrikiyye*" (JAOS) dergisinin 1959'da, ekim sayısında yayınlanan "*Gazzâlî'nin Eserlerinin Kronolojik Tertibi*" adlı makalesinde bu esasa dayanır. (c. 79, sayı: 4, s. 225-233) Aynı yıl, "*Gazzâlî'nin Eserlerinin Kronolojik Tertibi Hakkında Bir Araştırma*" adıyla Maurice Bouygues'in kitabı çıktı. Michel Alar onu, 1951 senesinde ölen, baba Bouygues'in bıraktığı el yazmalarına dayanarak tamamladı ve neşretti. Bu kitap, Bedevî'nin dediğine göre Gazzâlî'nin eserlerini adet itibarıyla belirtmesi, onların tertibinden bahsetmesi ve eserde geçen kitapların hepsini sıhhati açısından ele alması yönüyle şu ana kadar bu alanda yazılanların en kapsamlısıdır.

Geriye, Bedevî'nin "*Gazzâlî'nin Eserleri*" adlı kitabı hakkında, onun kendisinden önceki çalışmaları kapsadığını söylemek kalmaktadır. Çünkü o, Gazzâlî'nin eserlerini dikkate almakta ve onların kriterlerini münakaşa etmektedir. Ayrıca çalışmasını, Gazzâlî'nin eserlerinin yazmalarının bulunduğu yerlere işaret ederek ve onlardan bir kısmının özelliklerini belirterek bitirmektedir. Basılan kitapları, onların basım tarihi, nerede basıldığı ve onlardan tenkide tâbi olan baskıları hakkında bilgiler vermektedir.

Bedevî'nin kitabı aynı zamanda kullanılması kolay bir kitaptır. Çünkü kitapları alfabetik sıraya göre tertip etmiştir. Bunu yaparken kronolojik sırayı bozmamıştır.⁷ Çalışması, 456 kitap ismini içerir. Bunlardan 69 taneisinin Gazzâlî'ye ait olduğu kesindir. Geriye kalanları ise çeşitli kısımlara ayırır. Şimdi Bedevî'nin tertibine göre Gazzâlî'nin kitaplarını ele alalım:

Birinci Kısım: 1'den 72'ye kadar olan kısım, Gazzâlî'ye âidiyeti kesin olan kitaplardır. Telif tarihine göre sıralanmıştır.

7 Bkz. Abdurrahmân Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, 9-19. Aynı zamanda şu eserlerin "Gazzâlî" maddelerine bakılabilir: *Sübkî*, VI, 224-227; *Kehhale*, XI, 266; *Zirikli*, VII, 22.

İkinci Kısım: 73'ten 95'e kadar olan kısımda, Gazzâlî'ye âidiyeti konusunda şüphe edilen kitaplar vardır.

Üçüncü Kısım: 96'dan 127'ye kadar olan kısımda, Gazzâlî'ye ait olmadığı görüşü ağır basan ve çoğunluğu sihir, tılsım ve gizli ilimlere dair olan kitaplar vardır.

Dördüncü Kısım: 128'den 224'e kadar olan bölümde ayrı ayrı kitaplar ve değişik isimler zikredilen kitaplar bulunmaktadır.

Beşinci Kısım: 225'ten 273'e kadar olan kısımda ise Gazzâlî'ye ait olduğu ileri sürülen kitaplar bulunmaktadır.

Altıncı Kısım: 274'ten 379'a kadar olan bölümde, künyesi meçhul kitaplar yer almaktadır.

Yedinci Kısım: 380-457 arasında ise Gazzâlî'ye nispet edilen mevcut yazmalar bulunmaktadır.

3. İhyâü Ulûmi'd-Dîn

Bu bölümde *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'in içeriğinden ve Gazzâlî'nin bu kitaptaki maksudından söz etmeyeceğiz. Çünkü bunlar mukaddimenin üçüncü kısmının konusudur. Bunun yerine insanların bu büyük kitaba olan yönelişlerini ele alacağız. İnsanların bu kitaba; nüshasını çıkarmak, savunmak, reddiyeler ve şerhler yazmak, özet ve tercüme yapmak ve üstünde çalışmalar yapmak sûretiyle verdikleri önemi değerlendireceğiz.

El Yazması Nüshaları: Bedevî, *İhyâ*'nın tamamının veya bir kısmının olduğu yazma nüshalarının sayısını verir. Bu yazmaların sayısı bini aşar. Bunlar beş kıtayı kaplayan kütüphanelerde mevcuttur. Okuyucuya yazmalarının sayısı ile birlikte bu yazmaların özellikleri hakkında da bilgi verir. **İhyâ'yı Savunma Tarzında Yazılan Kitaplar:** Bedevî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i savunan beşe yakın yazma ve matbu eser zikreder. Bunların ilki Gazzâlî'nin *el-İmlâ Alâ Keşf-i Müşkilâti'l-İhyâ* adlı kitabıdır.

İhyâ'ya Yazılan Reddiler: *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'e reddiye maksadıyla yazılan yaklaşık yedi kitap zikredilir. Çoğunluğunu *İhyâ*'da yer alan fer'î meseleler hakkında yazılan reddiyeler, bir kısmını da temel kavramlarla ilgili olmayan meseleler hakkında küçük cüzler halinde yazılan reddiyeler oluşturur. Bu reddiyelerde *İhyâ*'da geçen bazı öğretici kıssalar ve o kıssalardaki aşırılıklar yerilir.

İhyâ'nın Şerhleri: Bunların en önemlisi sayılabilecek olanı, Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Murtaza'nın *İthâfü's-Sâdeti'l-Muttekin*

adlı şerhidir. Bu şerh hem yazma hem de matbu olarak mevcuttur.

İhyâ'nın Özetleri: Bedevî, *İhyâ*'yı özetleyen on altıya yakın kitap sayar. Bunlar "*İhyâü'l-İhyâ*", "*Rûhu'l-İhyâ*", "*Muhtasaru'l-İhyâ*", "*Safvetü'l-İhyâ*" gibi isimler almıştır. İlki, Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed'in hazırladığı "*Lübâbü İhyâ'i Ulûmi'd-Dîn*" adlı özet niteliğindeki kitaptır. Bu özetin de hem yazması hem de matbu hali vardır.

İhyâ Tercümelere ve İhyâ Üzerine Yapılan Çalışmalar: Bedevî, *İhyâ* ile ilgili olarak, bir kısmı *İhyâ*'nın bölümleri üzerinde yapılan çalışmalardan ve bir kısmı da *İhyâ*'nın bölümlerinin tercümesinden oluşan 38'e yakın kitaptan bahseder. Kısaca söylemek gerekirse bu kitap, üzerinde çalışılan ve bazı kısımları İngilizceye, Fransızcaya, İspanyolcaya, Almancaya, Farsçaya, Türkçeye ve Urduçaya çevrilen bir kitaptır. Bu çalışmalar, tercümelere yaygındır ve Bedevî tarafından nerede bulunacağı belirtilmiştir.⁸

İhyâü Ulûmi'd-Dîn Hakkındaki İfadeler: İbn-i Hallikan "*Vefeyâtü'l-A'yân*" adlı kitabında (c. 4, s. 217) şöyle demektedir: "*İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, kitapların en kıymetlisi ve en güzelidir." İbnü'l-İmâd el-Hanbelî "*Şezerâtü'z-Zehab*" adlı eserinde (c. 4, s. 13) "*İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, olağanüstü bir mucizedir." demiştir. Safedî, "*el-Vafl bi'l-Vefayât*"ta (c. 1, s. 275) "*İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, kitapların en güzel ve en büyüklerindedir." Hatta denilmiş ki: "Eğer Müslümanların ellerinde bulunan kitapların tamamı yok olsa ve geriye sadece *İhyâ* kalsa, bu kitap gidenleri aratmaz. Kitap, son derece kıymetlidir."

8 Abdurrahmân Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, 98-112.

GAZZÂLÎ VE SÛFÎ GELENEK

1. Gazzâlî'nin Tasavvuf Kültürü

Gazzâlî, tasavvufun geniş kültüründen faydalanır. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297), Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200), Serî es-Sakatî (ö. 253), Sehl et-Tüsterî (ö. 273), Bişr el-Hâfî (ö. 227), Mâlik bin Dînâr (ö. 131), İbrâhim bin Edhem (ö. 161), Muhâsibî (ö. 243), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386), Hâtim el-Esam (ö. 227), Bâyezîd-i Bistâmî (261), Muhammed bin Sîrîn (ö. 110), Hasan Basrî (ö. 110), Davud et-Tâî (165), Muhammed bin Vasî (ö. 120), Ebû Hasan en-Nûrî (ö. 295), Fudayl bin İyâz (ö. 187) gibi meşhur mutasavvıflardan çokça alıntılar yapar.

Bununla birlikte Fetih el-Mevsîlî (ö. 220), Yûsuf bin Esbat (ö. 199), Şeyban er-Ra'î (ö. 3), Semnûn el-Muhib (ö. 298), Yahya bin Muâz (ö. 258), Dahhâk bin Mûzâhim (ö. 105. 102 olduğu da söylenir), Mümşad ed-Dîneverî (ö. 299), Ahmed bin Ebu'l-Hivarî (ö.230), İbrâhim el-Havvâs (ö. 184), Ebû Abdullah bin Hafif (ö. 371) gibi meşhur olmayan tasavvuf erbabı kimselerden de alıntılar yapar.

Mutasavvıf kadınları da unutmaz. Râbia el-Adeviyye'yi (ö. 135) zikreder. Habîbetü'l-Adeviyye, Ufeyre, "Ümmü Sahba" diye meşhur olan Muazetü'l-Adeviyye gibi hicrî ikinci asırdaki Basra'nın âbid kadınlarından söz eder. Übelle'nin âbid kadınlarından Şâvane'yi zikreder.⁹

Gazzâlî aynı zamanda, tasavvuf çevrelerine yabancı ve onlardan uzak değildir. Zira Hâtim el-Esam, Şakîk-ı Belhî'nin öğrencisi ve Ebû Abdullah el-Havvâs da Hâtim el-Esam'ın arkadaşlarındandı.¹⁰

Gazzâlî onlardan alıntı yaparken kendini tek bir yöntemle sınırlamaz. Bazen bir cümle, bazen iki cümle, bazen de birkaç paragraf alır. Bazen de *İhyâ'* nın

9 Özellikle "Habibe" için bkz. *Sıfeti'ş-Safve*, 4/32. "Şâvane" çok ağlayan kimselerdendi. Fudayl bin İyaz ondan rivâyetler yapar. Bkz. *Sıfeti'ş-Safve*, 4/53. "Muaze" Hazreti Aşşe'ye yetişmiş bir kadındır. O'ndan rivâyetler yapmıştır. Hasan Basrî de Muazeden rivâyetler yapmıştır. Bkz. *Sıfeti'ş-Safve*, 4/22. "Ufeyre" için Bkz. *Sıfeti'ş-Safve*, 4/33.

10 *İhyâ'*, I, 57.